

Németek Magyarországon 1950-1990

OTKA K 116209 ny. számú projekt Zárójelentés

A kutatás alapvető célkitűzése az volt, hogy a magyarországi németiség 1950-1990 közötti történetének levéltári forrásait föltárja és monografikusan földolgozza. A kutatás középpontjában a politikai döntések és azok német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a német kisebbség interakcióinak elemzése állt. Cél volt az is, hogy a magyarországi német nemzetiség helyzetét a magyar-német – elsősorban a Német Demokratikus Köztársasággal fenntartott - kapcsolatok összefüggésrendszerében vizsgálja.

A kutatás eredményes végig viteléhez mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a megyei levéltárakban őrzött iratanyag feltárását és feldolgozását kellett elvégezni. A Magyar Országos Levéltárban őrzött 1945 utáni iratanyag kutatása azonban 2016. május és 2018 májusa között teljességgel lehetetlen volt, s az azt követő időszakban is csak nagyon korlátozott módon lehetséges. Másrészt a munka előkészítő szakaszához képest a megyei levéltárakba is újabb irategyüttesek kerültek be, illetve a kutatás eredményeként újabb fondok relevanciájára derült fény. A fentiek értelmében szembe kellett nézni azzal, hogy egyrészt az elvégzendő munka – feltárás és feldolgozás tekintetében is – lényegesen nagyobb a tervezettnél, másrészt a kutatás körülményei oly mértékben megnehezedtek, hogy a projekt az eredetileg tervezett időráfordítással és tartalommal nem valósítható meg. Ezért a Bölcsész- és Társadalomtudományi Kollégium Elnöke hozzájárult a projekt időtartamának meghosszabbításához, valamint a vállalt feladatok módosításához. Eszerint a projekt keretében A magyarországi németek 1950-1970 közötti történetének monografikus feldolgozását, az ezt követő, rendszerváltozásig tartó időszakra vonatkozóan pedig a források feltárását kellett elvégezni.

A munka során – a nehezített körülmények ellenére – 11 hazai (Magyar Országos Levéltár, 7 megyei levéltár és 3 szaklevéltár), és két németországi (Bundesarchiv, Politisches Archiv) intézmény több mint száz levéltári fondjában és állagában végeztem alapkutatásokat. A legfelsőbb államigazgatási szervek – belügy-, oktatási-, művelődési-, külügyminisztérium –, az MDP és MSZMP vezető testületei különböző irategyütteseinek kisebbségtörténeti vonatkozásait a történettudomány eddig nem, vagy csak részben hasznosította. Az

államigazgatás központi szervei korszakomra vonatkozó iratainak terjedelme több száz iratfolyóméter, nagyobb méretű iratpusztulás eddig nem tizedelte meg, és levéltári földolgozottsága is jónak mondható. Mindez lehetővé tette, hogy egy-egy kérdés kapcsán a döntés-előkészítés fázisait, a különböző tárcák álláspontját és a közöttük lévő erőviszonyokat is végig követhessem. Fontosnak tartottam, hogy az egyes témák elemzésekor figyelmet fordítsak azokra a különbségekre, eltérésekre, amelyek azzal kapcsolatban a közigazgatás, a társadalom különböző szintjein, vagy a német kisebbség lokalitásaiban tetten érhetők. Ezért nem csak az országos szervezetek – az MDP és MSZMP, valamint a különböző minisztériumok, illetve az állambiztonsági szolgálatok – iratait tártam föl, de kutatásokat folytattam a megyei levéltárak megyei tanácsi- és párt iratanyagában, sőt egy-egy kiválasztott járás, valamint település dokumentumaiban is. A megyei levéltáraknak a korszakra vonatkozó irategyűteseknek terjedelme és feldolgozottsága rendkívül eltérő. Ezért segítségükkel a regionális folyamatok nem minden esetben rekonstruálhatók, ugyanakkor az országos iratanyaggal való összevetésük révén alkalmasak az eltérések megállapítására. A többi nemzetiséggel ellentétben, a Német Szövetség iratanyaga szerencsére megőrződött, ami nagy könnyebbséget jelentett a német kisebbség önszerveződésének vizsgálatakor. Így a földolgozás során nem csak az államigazgatás különböző szintjein keletkezett, illetve a Szövetség részéről ide eljuttatott dokumentumokat tudtam hasznosítani. A magyarországi német kisebbségnek a német-magyar kapcsolatokban játszott szerepét, a családegyesítések elhúzódó folyamatát, illetve az internáltak szabadon bocsátását a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és a Külügyminisztérium Politikai Levéltárában (Politisches Archiv) őrzött fondok alapján vizsgáltam. A németországi iratképzés eltérései nehezítették a munkát, az iratanyag nagy terjedelme pedig nagyon célirányos iratföltárássra ösztönzött, illetve a kutatás folytatására inspirál.

Figyelmet fordítottam a kisebbségi kérdés reprezentációjára is, ezért összegyűjtöttem a Dunántúli Napló, a Szabad Nép és a Népszabadság évfolyamainak témám szempontjából releváns cikkeit. A sajtó anyagot kiegészítő forrásként használtam, ezért külön tartalomelemzést nem végeztem. Bevontam viszont a tartalomelemzés körébe a *Freies Leben* és a *Neue Zeitung* megfelelő évfolyamait. Miután azonban a német kisebbség (részben) belső kommunikációjának, illetve a történések közösség felé való interpretációjának a bemutatása volt a célom, ebben az esetben is megelégedtem a lapok főbb tartalmi csomópontjainak, illetve azok változásainak a követésével. A tapasztalattörténete(ke)t leginkább a különböző visszaemlékezések, levelek és naplórészletek segítségével tártam föl.

Az anyagföltárás során különösen az érdekelt, hogy a nemzetiségekkel való államhatalmi bánásmódban milyen „munkamegosztás” figyelhető meg a politikai hatalom felső és közép-, valamint alsó szintjei között. Érdekelt az is, hogy egy végletekig centralizált, diktatórikus állam berendezkedésben van-e, miben és mennyiben a helyi apparátusnak mozgástere. Nagy figyelmet fordítottam továbbá a helyi német közösség önszerveződésének lehetőségeire és mintázataira.

A projekt legfontosabb eredményeit egy monográfiában (*Németek Magyarországon 1950-1970. Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 578.p.*), egy szerkesztett tanulmánykötetben (*A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika. Szerk.: Eiler Ferenc, Tóth Ágnes. Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.*) és két tucat tanulmányban tettem közzé.

A *Németek Magyarországon 1950-1970* című monográfiában a közösség helyzetét alapvetően három szempont alapján vizsgáltam: a politikai hatalom céljai, törekvései és azok megvalósításának módja, a közösség, illetve tagjainak reflexiói, valamint az így meghatározható folyamat hatásai szerint. Egyfelől azt elemeztem, hogy a kitelepítések lezárulása után a politikai hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez mennyiben különbözött a többi kisebbséggel szembeni eljárási módtól. Ehhez kapcsolódóan vizsgáltam a nemzetiségpolitika elméleti kereteit, fogalomhasználatát, tartalmi elemeit, az elfedett tényleges célokat, amire leginkább a deklarált elvek és a gyakorlat között tátongó szakadék világít rá. Emellett nagy figyelmet szenteltem a konkrét lépések, események, az ebben szerepet játszó aktorok motivációinak és céljainak, a döntések megvalósításának, a kisebbségek mozgásterének. Vizsgáltam másfelől a német kisebbségnek, illetve tagjainak a politikai hatalom intézkedéseihez való viszonyulását, különösen az állam és polgára közötti viszonyra, a közös, illetve személyes reakciókra, a közösség belső törésvonalaira fordítottam figyelmet.

A történetírás az általam vizsgált időszakot nemzetiségpolitikai szempontból egy korszaknak tekinti. Ezzel alapvetően egyet érve, fontosnak tartottam a korszakon belüli különbségek fölfejtését és általuk alperiódusok kijelölését. Ezáltal ugyanis lehetővé vált annak megállapítása, hogy az országos szinten végrehajtott rendszerkorrekciós lépéseket a kisebbségpolitikai dokumentumok csak részben és fáziskéséssel tükrözik vissza. Megkerülhetetlen volt az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata, mert csak ez teszi lehetővé a politikai hatalom valódi céljainak megvilágítását, s azzal kapcsolatosan az érintett társadalmi

csoport reakciójának, mozgásterének megállapítását. Ez utóbbi szempontra azért is külön figyelmet fordítottam, mert a vizsgált időszakban a nyílt, demokratikus eljárási keretek hiánya miatt a társadalmi kontroll egyáltalán nem érvényesülhetett. Azaz az érintett csoportnak, jelen esetben a német kisebbségnek nem volt lehetősége arra, hogy a meghozott döntések negatív hatásait korrekciós lépések kikényszerítésével csökkentse. Más utakat és módokat kellett tehát találnia az egyszerre jelenlévő túlszabályozottság, illetve szabályozatlanság útvesztőiben, hogy a rendelkezések hátrányos következményeit csökkentse.

Az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata rávilágított az eljárási mód kontinuitására is. Nevezetesen: a politikai hatalom kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerei a második világháború után, egy a korábbiaktól gyökeresen eltérő kül- és belpolitikai helyzetben, más ideológiai érvelés alapján, de megegyezett a két világháború közötti évtizedekben alkalmazottakkal. Láthatóan ezt az a körülmény sem befolyásolta, hogy a háború után a német kisebbség a különböző politikai erők hatalomért folytatott harcában már semmilyen alkupozícióval nem rendelkezett. Az eljárási mód egyik lényegi eleme volt, hogy a kisebbségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokon az államhatalom alapvetően megértést tanúsított, számtalan kisebbségi kérést jogos igénynek ismert el, azok teljesítését azonban negligálta, vagy évekig halogatta. Másik meghatározó eleme ennek az eljárási módnak, hogy a sok évi késéssel az államigazgatás legfelsőbb szintjén megszületett pozitív döntések, jogszabályok végrehajtását a közép- és alsófokú igazgatási szintek megakadályozták, vagy hatékonyan fékeztek. A közép- és alsófokú apparátusok tagjai, semmiképpen nem tudták volna ilyen mértékben fékezni, s még inkább megakadályozni a jogszabályok végrehajtását, ha ehhez felettes szerveiktől nem kapnak – legalább hallgatólagos – támogatást. Az általam vizsgált időszakban egyetlen olyan esetet sem sikerült rekonstruálni, amikor valamely megyei vezetőt, vagy hivatalnokot a németekkel szembeni túlkapas, a nemzetiségi oktatás megakadályozása, vagy bármely más a kisebbség jogait korlátozó magatartása miatt felelősségre vontak volna. Ez az eljárási mód, megítélésem szerint, a döntéshozók és végrehajtók közötti szereposztás része, ami természetesen szintén felülről irányított. Végletesen leegyszerűsítve: a politikai hatalom jó döntései, a végrehajtás során, látszólag tőle függetlenül sérülnek, módosulnak. A kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülését sokféle módon – a jogi lehetőségek nyílt tagadása, az információk visszatartása, a döntési kompetenciákkal való visszaélés, áttekinthetetlen bürokratikus eljárási rend alkalmazása, felelősség áthárítása révén – korlátozták. Ennek a jelenségnek a vizsgálatával a történeti szakirodalom eddig egyáltalán nem foglalkozott.

Az elmélet és gyakorlat közötti ambivalenciát erősíti, hogy az elvi döntések hatása a kisebbségi intézményrendszerben nem egy időben, hanem jelentős fáziskéséssel érvényesült, s

más mélységű következményekkel járt. Így az egyes területeken – oktatás, nemzetiségi sajtó, a szövetség tevékenysége – megállapítható alperiódusok időhatárai különböznek egymástól. Az állam által létrehozott kisebbségi intézményrendszer voluntarista szemléletet tükrözött, ami szintén a nemzetiségi oktatás területén mutatkozott meg leginkább. A politikai hatalom figyelmen kívül hagyva az intézményi struktúra működési zavarait, hatékonyságát, a célok megvalósulását kizárólag az oktatásban résztvevő gyerekek számával támasztotta alá. A kisebbségi intézményrendszer másik fontos jellemzője, hogy oktatási és kulturális területre korlátozódott. Ez utóbbi esetében pedig kizárólag a folklór hagyományok megőrzésére helyeződött a hangsúly. Politikai, gazdasági érdekérvényesítésük szóba sem jöhetett.

A német kisebbség minimális eszközökkel rendelkezett, hogy a fent ismertetett folyamatok negatív következményeit csökkentse. Megítélésem szerint, mind egyéni, mind csoportos szinten az alkalmazkodó ellenállást választotta. Egyfelől állampolgári kötelességei maximális teljesítésével – beszolgáltatás, adók –, csoportként, közösségként való manifesztációja háttérbe szorításával eleget tett a politikai hatalom elvárásainak. Másfelől igyekezett kihasználni azokat az intézményes kereteket, amit felkínáltak számára.

A fentebb ismertetett elemzési szempontokat nem csak a németiségre szűkítettem. Valamennyi olyan kérdés tárgyalásakor – nemzetiségpolitika hatása, anyanyelvű oktatás, kisebbségi önszerveződés –, ahol erre lehetőség nyílt, alkalmaztam az összehasonlító módszertant, bemutattam a tárgyalt folyamat előzményeit is, illetve a nemzetiségekkel, a németekkel történeteket egy tágabb horizonton, a köztörténeti összefüggések rendszerében értelmeztem.

A Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa a kötet német nyelven való megjelentetését felvette 2022. évi kiadási tervébe.

A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika című tanulmánykötet 11 tanulmánya közül 5 foglalkozik a közösség második világháború utáni helyzetével.

Minden kutatás szükségszerűen újabb megválaszolandó kérdéseket generál. Így nagyon érdekesnek és fontosnak tartanám a Magyarország német megszállása után a Volksbunddal való szembenállásuk miatt koncentrációs táborba (Mauthausen, Dachau) hurcolt német nemzetiségűek történetének földolgozását. Munkám során megerősödtem abban, hogy a magyarországi németek teljes szocialista korszakra vonatkozó történetének a hasonló részletességgel való földolgozása szükséges ahhoz, hogy a háború utáni politikai, gazdasági struktúráváltásnak a közösség nemzeti identitására, identitás összetevőire gyakorolt hatását árnyaltabban elemezhesük. Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a német kisebbség

külkapcsolatokban játszott szerepére, a szétszakított közösség kapcsolattartásának módjára és változásaira. Keveset tudunk a német kisebbség belső integráltságáról. A felszínen jószerével csak az állam által láttatott kép jelenik meg, ezért szükséges lenne a tényleges kohéziót biztosító belső működési mechanizmusok, az emberek közötti viszonyok, a kisebbségi elit kiválasztódásának vizsgálata. Az Alltagsgeschichte felé fordulás pedig a helyi társadalmon belüli különböző csoportok interakcióira, az értékorientáció változásaira vonatkozóan hozhatna

Publikációk

Tételesen lásd az EPR rendszerben a projekt záróbeszámolójánál, illetve az mtmt-ben.

Előadások

Konferencia: Nationalstaat und ethnische Homogenisierung. Rumänien und Ungarn im Vergleich 1918/1920-1950.

Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa e.V., Kolozsvár, 2015. október 8-10.

Előadás: Platz und Rolle der Nationalitäten im politischen Machtgefüge Ungarns 1945-1950.

Konferencia: Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der Deutschen im Karpatenbecken in den 1950er Jahren.

PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, Konrad Adenauer Stiftung, Jakob Bleyer Német Nemzetiségi Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs, 2016. január 19.

Előadás: Integration im Prinzip – Diskriminierung in der Praxis. Die Deutschen in Ungarn 1948–1956.

Konferencia: Nationalstaat und ethnische Homogenisierung. Ungarn und Rumänien im Vergleich (1950-2016).

Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa e.V., Innsbruck, 2016. október 6-8.

Előadás: Korrekturen der stalinistischen Nationalitätenpolitik in Ungarn? (1950-1965).

Konferencia: Die Deutschen in Ungarn 1948–1956.

Koch Valéria Schulzentrum, Pécs, 2016. november 11.

Előadás: Integration im Prinzip – Diskriminierung in der Praxis.

Konferencia: Nemzetiségek Magyarországon.

Kuny Domokos Múzeum, Tata, 2017. március 31.

Előadás: Nemzetiségpolitika Magyarországon 1950-1970.

Konferencia: 50 éves a Neue Zeitung.

Neue Zeitung Alapítvány, Budapest, 2017. szeptember 20.

Előadás: Die deutschsprachigen Medien – Freies Leben, Neue Zeitung (1950-1970).

Konferencia: Protestáns közösségek Délkelet-Magyarországon.

PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, Országos Német Önkormányzat, Országos Szlovák Önkormányzat, Mezőberény, 2017. október 13.

Előadás: Az evangélikus egyház fellépése a nem magyar anyanyelvű hívek érdekében a kitelepítés/kitelepülés időszakában.

Konferencia: Az emlékezés politikája.

MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2017. december 5.

Előadás: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952-2015).

Konferencia: Von der Gefangenschaft ins Zwangsarbeitslager.

Donauschwäbische Zentralmuseum, Ulm, 2018. április 26.

Előadás: Das System der Internierungslager in Ungarn in den 50-er Jahren.

Konferencia: A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Helyi közösségek és nemzetiségpolitika.

MTA TK Kisebbségkutató Intézet, PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, Budapest, 2018. október 16.

Előadás: Németek- Német Szövetség- politikai hatalom. Közösségi igények és politikai elvárások.

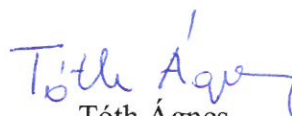
Konferencia: Hatalomváltás és társadalom a Kárpát-medence térségében. A szuverén hatalom változásainak hatásai a társadalomra (16–20. század).

Magyar Történelmi Társulat, Tengelic, 2019. augusztus 13-16.

Előadás: Németek Magyarországon 1944–1953.

Az 1970-1990 közötti időszakra vonatkozóan föltárt iratanyag katasztereinek elérhetősége:

<https://file.tk.mta.hu/index.php/s/ecDHoDSMgwbsPmm>

Tóth Ágnes

Budapest, 2020. szeptember 15.

